

V. VALEVIČIUS

ŽINOJIMO PAGRINDO PROBLEMA PLATONO FILOSOFIJOJE

Platono filosofija neatsirado tuščioje vietoje. Platonas remiasi Parmenido, Sokrato, Pitagoro ir kitų mąstytojų idėjomis ir teiginiais. Iš jų Platonas, matyt, labiausiai išskiria Parmenido mintį, jog „mąstyti ir būti — yra tai tas pat ir vis viena“¹. Parmenidas pripažįsta idėjos ir minties sutapimą su būtimi: mintis visada yra mintis apie kažką, kažkokį daiktą, minties objektą. Be turinio mintis negali egzistuoti. Pažinimo procese visada egzistuoja pažinimo objektas, kuris, ankstyvųjų graikų filosofų nuomone, yra už žmogaus ir nuo jo nepriklausomas. Aišku, kad toks minties ir būties santykio traktavimas yra visiškai materialistinis. Net terminas „idėja“ (idea) atomistinėje Demokrito teorijoje vartojamas kaip formos (morphe) sinonimas ir traktuojamas materialistiškai. Platonas idėjos terminą sieja ne su formos, o greičiau su rūšies (eidos), vaizdo, figūros žymėjimu. Demokrito teorijoje idėja nepažįstama jutimais dėl atomų mažumo, o Platono idėjos suvokiamos tik protu.

Svarbiausiu Platono mokytoju reikia pripažinti Sokratą, kurio gyvenimo būdas, tyrimo metodas ir nagrinėjama problematika — pradinė Platono filosofinės sistemos pozicija. Tačiau aišku, kad tapatinti šią sistemą su Sokrato mokymu būtų visiškai neteisinga, nes ji yra daug platesnė ir gilesnė. Sokrato mokyme dominuoja žmogaus problema, apimanti individo ir visuomenės santykius, o Platonas sukuria viską apimančią filosofinę sistemą, nagrinėjančią socialinius, ontologinius ir gnoseologinius klausimus. „Todėl senovės graikų filosofijos ankstesniųjų raidos etapų <...> atžvilgiu Platono <...> filosofija yra sintezė“². Ji apima Sokrato metodą, Heraklito gamtos ir visuomenės tapsmo teoriją, Parmenido būties sampratą. Tačiau, kaip teisingai pažymi A. Lozuraitis, toks priešingų materialistinių ir idealistinių idėjų jungimas įmanomas tik traktuojant vieno ar kito iš jų pirmumą ir pasaulio dvilypumą³. To dvilypumo pripažinimas leidžia konstruoti idealistinę gnoseologiją ir ontologiją.

Kalbant apie pažinimo pagrindo problemą, reikia pažymėti, jog ji formuluojama kaip nuomonės ir žinojimo priešprieša. Tai labai primena

¹ Parmenidas. Apie gamtą (Fragmentai).— Kn.: Filosofijos istorijos chrestomatija. Antika. V., 1977, p. 52.

² Lozuraitis A. Tiesa ir vertybė.— V., 1980, p. 101.

³ Žr. ten pat, p. 104.

naujųjų amžių racionalizmo ir empirizmo ginčą net savo argumentais. Platonas pripažįsta Zenono pabrėžtą skirtumą tarp reiškinio ir esmės, tarp regimybės ir būties. Reiškiny, arba regimybė, apibūdinamas tapimu ir išreiškiamas nuomonės, o žinojimas apima tikrąją būti⁴. Čia Platonas remiasi Heraklito mintimi apie juslinio suvokimo santykiškumą. Tas suvokimas apima tik kintantį, nuolat judantį ir niekuomet nesustojantį pasaulį. Visa, kas kinta, ateina iš nebūties ir nueina į nebūtį, ateina iš ateities ir išnyksta praeityje. Kaip tik tai skatina Platoną ieškoti pastovumo, amžinybės, nes kitimas negarantuoja visuotinybės. Čia kaip tik praverčia atsirandanti logika. Jau Sokrato dialektinis tyrimo būdas demonstruoja mūsų sąvokų, atspindinčių realius objektus, santykiškumą. Kitaip sakant, nė vienas realaus daikto apibūdinimas, nė vienas apibrėžimas negali būti pilnas ir išbaigtas dėl paties objekto nepastovumo. Platonas nežino ir net nemėgina aiškintis tokios situacijos priežasčių, jis ieško paprasto ir akivaizdaus atsakymo, kuris patenkintų kiekvieną žmogų. Įrodyti realaus pasaulio dvilypumą. Platonui visai nesunku, nes egzistuojanti pasaulėžiūra rėmėsi dievų ir žmonių pasaulių priešprieša. Sokratiškas gilinimasis į mūsų vartojamas sąvokas, kova su paviršutiniškumu reikalavo pastovios ir nekintamos esmės. Absoliuto siekimas skatino kurti abstrakcijas, kreipė protą į idealybę, nes materialus pasaulis neatitinkąs tobulybei keliamų reikalavimų. Tobulybė, pati būdama ideali, reikalauja ir idealių objektų, t. y. idėjų. Pastarosios jau nesukuriamos ir neišnykstančios, nematerialios, bet ne mažiau, o gal net daugiau realios, nekintamos; jos egzistavo savame pasaulyje ir buvo materialaus pasaulio idealas.

Ontologijoje ar etikoje ideali būtis yra tarsi realaus pasaulio pradas ir tikslas, o pažinimo procese idėjų vaidmuo nelabai aiškus. Todėl Platonas šio klausimo sprendimui skyrė nuolatinę dėmesį. Praktiškai beveik visi Platono kūriniai vienaip ar kitaip paliečia arba sprendžia pažinimo klausimus, nes pastarieji labiausiai susiję su realiu žmogaus gyvenimu. Gnoseologija — štai pati silpniausia idealizmo vieta, galbūt dėl to Platonas jai skyrė daugiausia dėmesio. Pats idėjų pasiekimo būdas nėra įprastinis pažinimo kelias — nuo juslinio suvokimo prie abstrakcijos. Tai sveiko proto tyrimo kelias. Filosofijoje viskas kitaip: „Aplamai nė vienas išminčius nesiekia išminties. Nefilosofuoja ir nesiekia išminties nė kvailiai <...>“⁵. Sveikam protui ši mintis nepriimtina. Jeigu kvailiai ir išminčiai nesiekia išminties, tai ką jos geidžia? Sąvokų santykiškumas nesunkiai leidžia apeiti iškeltą negalimo trečiojo atvejį. Išminčiais, kurie žino viską, Platonas vadina dievus, tuo tarpu žmonės filosofuoja, t. y. mėgsta išmintį, bet nėra išminčiai.

Išminties pažinimo priemonė yra siela, dvasia. Tačiau sielai kliudo kūnas: „kai ji stengiasi ką iširti kūno padedama, tada ji nuolat apsigau-

⁴ Zr. Platonas. Valstybė — V., 1981, p. 204—205, 267. Платон. Сочинения в трех томах. — М., 1971, т. 3(1), с. 469.

⁵ Platonas. Dialogai. — V., 1968, p. 54.

na"⁶. Vadinas, logiškiausia būtų atsisakyti kūno, t. y. „siela geriausiai mąsto tada, kada jai nekliudo nei vienas iš pojūčių ar jausmų <...> ir kol mūsų siela supinta su šia blogybe (kūnu — V. V.), mes niekadoms negalime pasiekti ko trokštame — tiesos <...>. Vadinas, tokiu atveju tiksliausiai pasielgtų tas, kuris siektų kiekvieno dalyko pažinimo vien protu, nesinaudodamas mąstymu nei regėjimu, nei koku kitu pojūčiu ir nė vieno iš jų nejungtų į porą protui, kuris stengtųsi suvokti kiekvieno daikto esmę kaip tokią, be akių ir ausų pagalbos, vien mąstymu kaip tokiu, klek galima pilniau atsisakęs kūno, nes jis sudrumščia sielą <...>“⁷. Anaksagoriška proto (nus) koncepcija Platono dar labiau išgryninama: protas pažinimo procese sutampa su siela. Protas yra įrankis atsikratyti baimės, liguistumo, melagingumo⁸. Bei jeigu juslinis suvokimas ir jo reikšmė pažinimui atmetama, reikia naujai aiškintis žinojimo pradžią ir metodą. Todėl Platonas įveda į antikinę filosofiją naują (prisiminimo) teoriją (tai vienas iš įgimtų idėjų teorijos variantų, vėliau plėtojamas R. Dekarto koncepcijoje). „Pažinti“ reiškia atgaminti tą žinojimą, kurį jau turėjai“⁹. Ši koncepcija remiasi empiriniu suvokimu, kuris ribotas ir neleidžia pereiti prie abstrakčių sąvokų, nes žmogiškasis pažinimas visada praktiškai baigtinis. Atgaminti galima tik tą žinojimą, kuris jau įgytas. Kaipgi Platonas randa tą šaltinį? Priemonė, aišku, yra siela, kuri, anot jo, nemari, nes neturi mirties idėjos, todėl ir negali išnykti¹⁰. Siela visada tapati sau, sielų skaičius — pastovus ir nekintantis, nes tai, kas nemirtinga, negali pagausėti tik to, kas mirtinga, sąskaita. Siela, būdama nemirtinga, gimsta (t. y. susijungia su kūnu) ne vieną kartą ir kiekviename intarpe (būdama idėjų pasaulyje) bendrauja su idėjomis¹¹. Tiesa, idėjos buvimą kitabūtyje Platonas aprašo mitologiškai, todėl daugelis detalių lieka neaiškios.

Dešimtoje „Valstybės“ knygoje Platonas pasakoja mitą apie sielų pasaulį. Šiame mite išryškėja keli prieštaravimai. Visų pirma, kalbėdamas apie sielų kelią, Platonas mini, jog blogoms sieloms tenka kentėti, jos traukiamos per brūzgynus, joms lupama oda, užneriamos kilpos ant kaklo ir t. t. Tačiau, jo paties nuomone, siela yra priešinga kūnui, kitame pasaulyje gyvena tik ji (be kūno), todėl visiškai neaišku, kaip tokia siela kenčia skausmą, troškulį ir pan. Panaši abejonė kyla ir tada, kai filosofas sako, kad „žmonėms <...> užkabindavę iš priekio lentelę su nuosprendžiu <...>“¹². Tačiau argi ant bekūnės sielos galima ką nors užkabinti, ar ji turi priekį ir užpakalį, jeigu yra beformė? Visi šie mitologiniai nesklaidumai trukdo suvokti ryšį tarp teisingumo, absoliutaus grožio bei gėrio ir idėjų. Tačiau grįžkime prie klausimo apie sielų ir idėjų pasaulio santykį.

⁶ Ten pat, p. 118.

⁷ Ten pat, p. 158, 159, 160.

⁸ Žr. ten pat, p. 164—165.

⁹ Ten pat, p. 177.

¹⁰ Žr. ten pat, p. 231—233; *Platonas. Valstybė*, p. 359.

¹¹ Žr. *Platonas. Dialogai*, p. 178.

¹² *Platonas. Valstybė*, p. 363.

Juo labiau Platonas pabrėžia idėjų nejusliškumą, tuo sunkiau jam paaiškinti žmogiškąjį suvokimą. Todėl atrandama sielos struktūra, kuri sieja realų žmogiškąjį pažinimą su mokymu apie idėjas. Tiesa, sielos pradai (kitai sakant, sielos struktūra) skirtinguose kūriniuose pateikiami įvairiai. Štai ketvirtoje „Valstybės“ knygoje pripažįstami trys pradai, pasižymintys tam tikra subordinacija: pirmiausia — protingasis, paskui — geidžiantysis ir dar toliau — aistringasis. Aukščiausiu laikomas protingumo pradas, kiti turi būti jam pavaldūs¹³. Šis santykis įgimtas, ir mokymo tikslas — „nustatyti prigimtimi paremtus pavaldumo santykius“¹⁴. Šios knygos pabaigoje Platonas pažymi, jog yra penkios sielų rūšys, kaip ir penkios valstybės santvarkų rūšys, bet jų neišvardija, o šeštoje knygoje pateikia keturias sielų būsenas: aukščiausia — mąstymas, antroje vietoje — nuovoka, trečioje — tikėjimas ir paskutinėje — spėjimas. Pirmosios dvi sudaro mąstymą, o paskutiniosios — nuomonę. Pastaroji susijusi su tapsmu, o mąstymas — su esme. Vadinasi, žinojimas (gnome) nukreiptas į tai, kas yra, o nežinojimas į tai, ko nėra. Žinojimas gali būti tik teisingas, nuomonė pilna klaidų, t. y. mes turime pripažinti, kad kiekviena iš sielos būsenų turi skirtingą objektą ir pasiekimo metodą¹⁵. Taigi nuomonė yra labiau miglota negu žinojimas ir aiškesnė negu nežinojimas, vadinasi, yra kažkas tarp žinojimo ir nežinojimo. Tačiau praktiniame gyvenime „teisinga nuomonė skatina teisingus mūsų veiksmus nė kiek ne blogiau negu protas“¹⁶. Nuomonė kyla ne iš prigimties, pojūčiai negali jos išgauti. Teisingos nuomonės priežastis — samprotavimas apie priežastis, kitai sakant, tai prisiminimo pradžia. Todėl teisinga nuomonė kartais gali sutapti su žinojimu. Kelias į tikrą žinojimą yra dialektika. Tačiau šį terminą Platonas vartoja neįprastai. Patekti iš buvimo pasaulio į būties pasaulį galima tik mąstymo keliu: „tik dialektinis metodas eina teisingu keliu ir, atmesdamas prielaidas, pakyla iki paties prado, kad pagrįstų savo paties išvadas; jis pamažu išlaisvina mūsų sielos žvilgsnį, tarsi panirusį į barbariškumo purvą, ir nukreipia jį aukštyn <...>“¹⁷. Kokį gi žmogų vadinti dialektiku?“ <...> dialektiku vadini tą, kuriam prieinamas kiekvieno daikto esmės įrodymas“¹⁸. Esmės įrodymas yra idėjos apibrėžimas, t. y. jos išskyrimas iš kitų ir pažinimas pačios savaime. Dialektikas geba apžvelgti viską kartu, nekreipdamas dėmesio į pojūčius, ir pakilti iki tikrosios būties. Tačiau julsės, neteikiančios nieko tikra, gali skatinti protą tyrinėjimui, kai pateikia priešingus pojūčius. Kaip tik čia atsiskleidžia mokslų reikšmė tikrajam pažinimui. Štai, pavyzdžiui, skaičiavimo mokslas „atkakliai vilioja sielą aukštyn ir priverčia samprotauti apie skaičius pačius savaime, jokia būdu neleisda-

¹³ Ten pat, p. 162, 164. Pŕg. mitą apie sielą „Fedre“ (Платон. Сочинения в трех томах.— М., 1970, т. 2, с. 183—184).

¹⁴ Платон. Valstybė, p. 167.

¹⁵ Žr. ten pat, p. 204—206.

¹⁶ Платон. Сочинения в трех томах.— М., 1968, т. 1, с. 407.

¹⁷ Платон. Valstybė, p. 266.

¹⁸ Ten pat, p. 267.

mas pakeisti jų skaičių turinčiais regimais ir apčiuopiamais kūnais“¹⁹. Moksluose apivalo sielos protingasis pradas, kurį kiti užsiėmimai naikina ir daro aklą, vadinasi, jie tarnauja tuo apivalymo įrankiu, kuris parengia tikrą filosofą²⁰.

Tačiau ne visi mokslai verčia sielą mąstyti. Tai būdinga tik matematiniam mokslams — skaičiavimo, tiriančio skaičius apskritai, ir geometrijos, kuri nagrinėja kūnus, nesiremama jausliniu patyrimu. Todėl šie mokslai tiria tokius objektus, kurie giminiški ir daiktams, ir idėjoms. Tačiau jauslinio suvokimo panaudojimas vaizduotės ugdymui rodo žinojimo ir nuomonės susiliejimą juose. Kiti mokslai yra labiau nutolę nuo tikrojo pažinimo ir nevaicina to vaidmens, apie kurį buvo kalbama. Realaus gyvenimo prieštaravimas, įvairūs žmonių jausmai ir nuostatos dėl tikrai nevertingų dalykų sukelia filosofui nuostabos jausmą. „<...> Kaip tik filosofui būdingas nustebimas. Jis kaip tik ir yra filosofijos pradžia“²¹.

¹⁹ Ten pat, p. 257.

²⁰ Plg. „Argi siela nestiprėja ir negerėja, kai praturtėja mokslais stropiai besimokant <...>?“ (Платон. Сочинения в трех томах, т. 2, с. 240).

²¹ Ten pat, p. 243.